

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 7, Sayı/Issue: 3, 2018

Sayfa: 1536-1553

Received/Geliş: Accepted/Kabul:
[21-03-2018] – [24-07-2017]

Trablusgarp Savaşı'nda İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu'nun Faaliyetleri

Memet YETİŞGİN

Prof. Dr. KSU, Fen/Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. KSU, Faculty Of Science an Literature History Department

Orcid ID: 0000-0002-2665-1210

gmail: memyet@gmail.com

Ömer Fatih BAŞKAN

KSU Fen/Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi KSU Faculty Of
Science an Literature History Department PhD Student

Orcid ID: 0000-0002-8472-430X

email: omer-baskan@hotmail.com

Öz

19. asır ikinci yarısında birliğini tamamlayan İtalya, 1887'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da kalan son toprağı Trablusgarp ile ilgilenmeye başlamıştır. Trablusgarp'ın İtalya'ya yakınlığı ve Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ı savunamayacak bazı çaresizlikler içinde olması İtalya'nın Trablusgarp'a göz dikmesine yol açtı. 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne verdiği bir ultimatoma ile savaş açan İtalya Trablusgarp'ta savaş hukukunu hiçe sayarak birçok masum sivilin ölümüne neden oldu. Bu vahşete sessiz kalmak istemeyen İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu Trablusgarp'a giderek Türkler yanında savaşa katıldı. Tanık olduğu vahşeti belgeleyen ve İngiliz merkez haber ajanslarına gönderen Montagu, Avrupa kamuoyunda farkındalık oluşturdu. Ayrıca Trablusgarp'ta ve İngiltere'de gerçekleştirdiği miting gösterileriyle Trablusgarp'ın sesi olmayı başarıyla yürüttü. Bu çalışmada Trablusgarp'ta İtalyan vahşetine karşılık İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu'nun faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp, Bingazi, Osmanlı Devleti, İtalya, Montagu,

The Activities of English Lieutenant Herbert Gerald Montagu in the War of Tripoly

Abstract

Italy that completed its unification in the second half of the 19th century started to pay attention to Tripoli that was the last Ottoman territory that left in Nort Africa. Because of regional proximity of Tripoli to Italy and the Ottoman weaknesses ignited Italian desires to attack Tripoli. An ultimatum given to the Ottoman Government. on 28 September 1911 followed Italian declaration of war. The belligerent Italians without caring international war laws massacred many innocent and civilian people. An English lieutenant named Herbert Gerald Montagu, who did not want to stay silent before brutality of the Italians, went to Tripoli and fought on the side of Turks. Montagu, who recorded Italian atrocities and sent them England news agencies created anti-Italian feelings in Europe. He also succeeded in forming meetings and demonstrations against Italy in Tripoli and in England. This work covers activities of Lieutenant Herbert Gerald Montagu during Italian invasions in Tripoli in 1911.

Keywords: Tripoli, Benghazi, Ottoman State, Italy, Montagu.

Giriş

Avrupa devletlerinin sömürge imparatorlukları kurması ve kurulanı genişletme çabası 15. asır coğrafi keşifleriyle başlamış, sürekli ilerleme kaydetmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında siyasi birliğini tamamlayan İtalya ve Almanya da bu yarışa katılmıştır. 1870'lerden itibaren hızlanan, saldırganlaşan ve aşırılıkları barındıran "yeni emperyalizm" süreci sömürgeci Avrupa devletlerinin dünya üzerinde elde etmeye muktedir olabilecekleri yerler için çetin bir rekabete girmesine yol açmıştır (Yetişgin, 2015: 873-894). Avrupa'nın büyük güçleri gelişen ekonomilerine pazarlar ve hammadde kaynakları bulmak amacı için ileri teknik ve teknolojik güçleri sayesinde zayıf ve hasta görünen kara parçalarına acımasızca saldırmışlardır (Kara, 1999: 2568).

Siyasi birliğini geç tamamlayan İtalya için sömürgeleştirilecek toprak parçalarından bir kısmı zayıf Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki toprakları idi. Osmanlı Garp Ocakları'ndan 1830'da Cezayir ve 1881'de Tunus'u işgal eden Fransa'yı, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi izlemiş, İtalya için Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprağı Trablusgarp kalmıştır (Uçarol, 2013: 518). Bir taraftan Osmanlı merkezi gücünün bu uzak diyarlardaki topraklarını koruma kuvvetinden mahrumiyeti, diğer taraftan bu yerleri idare eden "dayıların" keyfi ve sorumsuz yönetimleri Kuzey Afrika'da bulunan Osmanlı topraklarına batılı emperyalistlerin göz dikmesine yol açmış, batı nazarında "barbar veya yarı-barbar" olarak nitelenen bu yerlerin zaptı Batı beyninde elzem görülmüştür.

1887'den itibaren Trablusgarp işgali için diplomasi trafiğine giren İtalya, ikili anlaşmalarla rakip devletlerin olurlarını almaya çalıştı (Şivgin, 1989: 4). Büyük devletlerden yeşil ışık alan İtalya, 1910'dan itibaren bölgede işgal hazırlıkları içerisine girdi. İtalya'nın Habeşistan'dan eli boş dönmesi, Trablusgarp ve Bingazi'nin kesin işgali ile sonuçlanması gerekliliğini doğurdu (Şeber, 2011: 238). Gizli bir şekilde Trablusgarp'ın işgaline hazırlanan İtalya, Osmanlı Devleti'ni hazırlıksız yakalamak istedi. Nitekim İtalya'nın bu isteğı gerçekleşiyordu. İtalya'nın işgal hazırlığından ne Osmanlı hükümet idarecilerinin ne de Osmanlı basınının bilgisi vardı. Osmanlı kabinesinin başında ise, Hakkı Paşa vardı ve İtalya'nın savaşa açacağına ihtimal dahi vermiyordu. Paşa, eğer böyle bir durum vuku bulursa araya büyük devletlerin girip sulhla sonuçlanacağına inanıyordu (Barbaros, 11 Ekim 1911).

İtalyanlar Trablusgarp'ı askeri olarak işgal etmeden önce bölgede iktisadi ve kültürel etkilerini artırmışlardı. 1909 yılında İtalyanların Trablus'ta bir karma okulu ile Bingazi'de 1 kız ve 1 erkek mektebi bulunmaktaydı. İtalyan iktisadi müesseseleri Trablusgarp'ta yerleşmişti. İtalyanlarla birlikte Fransızların da bölgede iktisadi ve kültürel müesseseleri mevcuttu. II. Abdülhamit hükümeti bunları biliyordu; ancak bölgeye "silah gönderilmesi ve Kuloğullarından Hamidiye Kıt'aları teşkili" ile yetinilmişti. İttihat ve

Terakki bölgesinde “milliyetperver” bir siyaset gütmüş, İtalyanların bölgedeki emellerini görenek, Trablus’un kaybına engel olmak istemiştir. Mustafa Kemal’in de bölgeye giderek Meşrutiyet’i anlattığı bu dönemde Libya’nın Osmanlı Devleti’ne daha sağlam bağlanacağından korkan İtalyanlar, bölgedeki Türk askerinin terhis ile azalmasını da fırsat bildikleri ve Büyük devletlerin tarafsızlığını da elde ettikleri bir anda Trablusgarp’a saldırmışlardır. İtalyanlar emperyalist çıkarlarını gölgeleyerek, bölgeye müdahalelerini “Osmanlı zabitanı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin adamlarının mutaassıp ve cahil ahaliyi İtalya ve İtalyanlar aleyhine tahrik ettiği ve bu halin Trablusgarp ile Bingazi havalisinde bulunan İtalyanların emniyetlerini celp edecek vahim bir tehlikeye maruz bıraktığını” iddia ederek haklı göstermeye çalışmışlardır (Samih, 1936: 251-253).

28 Eylül 1911’e gelindiğinde İtalya, Trablusgarp’ın “medeniyette” geri kaldığını, bunun İtalya için zararları barındırdığını, bölgedeki İtalyan ve diğer ecnebi kişi ve müesseselerin tehlikede olduğunu iddia ile kendisinin askeri müdahaleye mecbur olduğunu, işgaline karşı konulmamasını Babîlî’den istemiştir (Samih, 252-253). Osmanlı hükümetine ultimatome vererek Trablusgarp ve Bingazi’yi işgal edeceğini bu nedenle bu yerlerin boşaltılmasını talep etmiştir (Tanin, 28 Eylül 1911).

İtalya, ultimatomeunun karşılığını beklemezsin 29 Eylül 1911’de Trablusgarp üzerine saldırıya geçti (Karal, 1999: 270). Yanlarında getirdikleri çok miktarda cephaneye ve Osmanlı askerinden sayıca fazla ordusuyla Trablusgarp’a girmiştir.

İtalyan işgali tahripkâr bir şekilde başlamış, Trablusgarp’a sözde medeniyet getirmek isteyen İtalya, Trablusgarp ve Bingazi’yi bombardımana tabi tutarak, asker ve sivilleri ayırt etmezsin katlediyor ya da esir alıp hapsediyordu (BEO. 004087: 306466). İdam ve hapsedme konusunda komik gerekçeler öne süren İtalya, vatan ve milleti uğruna savaşan insanları suçluyordu (BEO. 003958.296781).

Kuzey Afrika’daki Osmanlı son toprağının işgali ve İtalya’nın insanlık dışı uygulamaları, genç Türk subaylarını harekete geçirmişti. “Türk haysiyet ve şerefini kurtarmak” onlara kalmıştı zira İtalyanlar ağır silahları ve kalabalık orduları ile saldırırken, Mısır ve Tunus tarafsızlık ilan edip geçişleri zorlaştırmış, Akdeniz İtalyan donanması tarafından kontrol edilirken, büyük devletlerden istenen tavassut İngilizlerin “zamanının geçtiği” yollu cevabı, Almanya’nın olumlu cevabının İtalyanlarca “batirane” karşılanmış olmasından neticesiz kalmıştı. Yerli halk “Türk’e bağlılığı veya sempatisinden ziyade farklı bir dinden düşmanın işgaline karşı bir varlık göstermekteydi. Trablusgarp’taki Türk asker ve subaylarının işi kolay değildi (Samih, 1936: 251). Bu subaylar arasında Enver Bey, geleceğin önderi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal vardı (Yetişgin, 2016: 400-401). Eşref Bey, Ali Fethi Bey ve Süleyman Askeri Bey gibi yüzlerce subay Trablus’a gitmişti (Kurtcephe, 1995: 90). İsmi geçen subaylar Türk devletinin önemli komuta merkezlerinde görev almış subaylardı ve bu savaşa iştirak ederken milli bir his ve heyecanla vatan topraklarını müdafaa

etme sorumluluğuyla hareket etmişlerdi. Bu kahraman subayların yanında Türk askeriyle birlikte İtalya'ya karşı çarpışan bir kişi daha vardı. Bu kişi İngiliz Teğmen Herberd Gerald Montagu idi. İtalya'nın Trablusgarp'taki insanlık dışı uygulamalarına dayanamayarak İngiliz üniformasından feragat etmiş ve Türk safında İtalya'ya karşı mücadele etmiş ve henüz 19 yaşında genç bir kahramandı (HR.SFR. (3). 00655.00011).

Herbert Gerald Montagu (1892-1916)

Montagu 20 Kasım 1892'de Avustralya'nın Perth şehrinde İngiliz bir ailenin ikinci çocuğu olarak doğdu. Londra'da St. Paul's School'da okurken at üzerinde oynanan polo sporu ile ilgilendi. Boks sporu ile de ilgili olan Montagu 1909'da Aldershot'da boks şampiyonu oldu. 1 Nisan 1911'de aynı şehirde Royal Fusuliers'in 4. taburuna¹ teğmen olarak atandı. Trablusgarp Savaşı'nın patlak vermesiyle arkadaşlarıyla birlikte Türklerin yanında savaşma kararı aldı. Montagu çok geçmeden Londra'nın Osmanlı Büyükelçiliği'ne kararını bildirdi. Evraklarını hazırlayan Montagu, önce Marsilya'ya buradan da Tunus'un liman şehri Sfaks'a ulaştı. Tunus ise Fransız işgali altındaydı ve Trablusgarp savaşında tarafsız olduğunu göstermek isteyen Fransa, Tunus'tan Trablusgarp'a kimsenin gitmesine izin vermiyordu (Oral, 2016: 72). Sfaks'ta dokuz gün kalan Montagu, Fransızların tüm önlemine rağmen cesur bir şekilde bir yelkenliyle Trablusgarp'a ulaştı. Yolculuğu tehlikelerle geçen Montagu ve kendisi ile birlikte yolculuk yapan Illustrated London News muharriri Seppings Wright ile açlık ve susuzluğa maruz kaldı. Türk askeri merkezinde övgü ile karşılanan Montagu'ya Yüzbaşı rütbesi verilerek, sağ cenahta çarpışan 3000 Türk asker ve Arap gönüllülerden oluşan bir birliğe komutan tayin edilmiştir (<https://oxfordshireandbuckinghamshirelightinfantry.wordpress.com/2010/02/14/private-herbert-gerald-montagu>, erişim tarihi 01.02.2018).

Türk askerleri tarafından Montagu'ya gerekli ihtimam gösterilmiş, (Bennet, 1912: 131) ordu karargahının Aziziye'ye taşınmasından sonra burada sağ cenah kumandanı Ali Fethi Okyar ile tanışarak onun emrinde görev almıştır. Ali Fethi Bey'in emriyle Trablusgarp'ın beş mil batısındaki ateş hattında konuşlanmıştır (Oral, 2016: 73). Görevi yaptığı sürece cesaret ve yeteneğiyle cephede Türk askerlerine savunma konusunda canlılık kazandırmıştır (Bennet, 1912: 130). Tevfik Paşa Montagu hakkında: "*Montagu Trablusgarp harp alanında bir hayli yararlılıklar gösterdi. Alem-i İnsaniyete ilk olarak Trablusgarp'taki İtalyan mezalimini o duyurdu. Mezalim-i Hissiyane imzasıyla neşrettiği yazısı ile dünya buradaki katliamı duydu*" diyerek Montagu'ya karşı hislerini yansıtmaktaydı (HR.SFR..3. 00655. 00011). Trablusgarp'ta ondan fazla harbe giren Montagu'ya yabancı basın "*Çölün Şövalyesi*" lakabını

¹ Bu konuda *The Times* gazetesi Montagu'nun 1 Nisan 1911'de 4. Royal Fusuliers'e değil; 5. Royal Fusuliers'e katıldığını ifade eder. Bknz. *The Times* 8 Haziran 1912, s.5.

uygun görerek onun kahramanlıklarını yayınlarına bu lakapla taşımışlardır (Oral, 2016: 73). Teknik olarak sivil ve askeri hukuku çiğneyerek bir yabancı bayrak altında savaşan Montagu, İngiliz ordusundan ihraç edilmiştir (HR.SFR. 00655. 00011). İngiliz ordusundan ihracının İtalyanların Trablusgarp'ta Müslümanlara yönelik katliamlarının görselini basına sızdırması olduğu da belirtilen Montagu, İtalyanlara karşı üstün çatışmalar göstermiş, Arap gönüllülerin disipline edilmesinde başarı kaydetmiş ve Aralık 1911'de ağır yaralanmış, dizanteriye yakalanarak ağır hasta olarak İngiltere'ye gitmiştir.

(Resim 1)

Trablusgarp ve çevresinde geçen İtalya zulmüne son verilmesi için İngiliz haber ajanslarına 2 Kasım 1911'de mektup yazan Montagu, mezalime son verilmesi için İngiltere'nin Trablusgarp'a müdahale etmesini istedi. Ayrıca Trablusgarp'ta İtalya barbarlıklarını İngiliz kamuoyuna telgraflarla ulaştıran Montagu, Avrupa'nın dikkatini çekmeye çalıştı (Stead, 1911: 65-67). 1911 Aralık ayında Trablusgarp'ın acı soğuşundan hasta olan Montagu'ya özel ilgi gösteren Türk askeri ve Arap yerlileri her zaman onun yanında yer aldılar (Bennet, 1912: 134). Tedavisi için Türk yetkililer tarafından İngiltere'ye gönderilen Montagu, 1912 yılbaşını ailesinin yanında geçirdi. İngiltere'de yaşayan Müslüman ahali Montagu'nun Trablusgarp'taki faaliyetlerinden minnet duyarak ona takdir belgesi sundular (Oral, 2016: 74). Montagu İngiltere'ye gittiğinde Trablusgarp'taki İtalya zorbalıklarını gündeme taşıyarak İngiliz kamuoyuyla paylaştı (Bennet, 1912: 130).

Hariciye Nezareti, Şubat 1912'de İstanbul'a gelmesi planlanan Montagu'nun çok iyi karşılanmasını ve gerekli itinanın gösterilmesini bildirmekteydi (HR.SFR. 00655.00011). Padişah Sultan Reşat ise Montagu'ya harp alanında yapmış olduğu hizmetlerden dolayı altın liyakat madalyası ve Mecidi nişanı verdi (Oral, 2016: 73). Ayrıca Padişah, Montagu'ya değerli taşlarla süslenmiş altından yapılmış bir sigara tabakası hediye etti (Çığır, 14 Şubat 1912). Hatta

Padişah'ın Montagu'yu yaveri olarak atadığı iddia edilmiştir (<https://oxfordshireandbuckinghamsh...> Erişim tarihi 01.02.2018).

Montagu, İstanbul günlerinde talihsiz bir olayla karşımıza çıkıyordu. Aleon Hotel'de 8 Ağustos 1912'de ismi cinayetle anıldı. Hotel odasında Mr. Abrahan Dayan'ı öldüren Montagu kendini şu şekilde savundu. Gece geç saatlerde Mr. Dayan kahve ısmarlamak için odama geldi. Kahvemizi içerken tartışma çıktığını, bu nedenle Dayan'ın boğazına sarıldığını ve çıkarttığı silahıyla öldürdüğünü söyledi. İngiliz vatandaşı olan Mr. Dayan 22 yaşında olup Soul Dayan'ın oğlu idi. Kuru mal ticareti yapan Dayan Menchester'a ticaret yapan bir tüccardı. Katil ve maktul İngiliz vatandaşları olması nedeniyle İngilizler, davanın kendileri tarafından görülmesinde ısrar ettiler. İki ay sonra İngiliz avukatlar ve İngiliz hakimlerden oluşan beş kişilik jüri üyesi Montagu'nun beraatına karar verdi (*The Times*, 12-14 Ağustos 1912: s.4).

Montagu Mart 1913'te İngiltere'ye döndü. Osmanlı Devleti'nin ve İngiliz yetkililerin yazışmaları sonrasında İngiliz ordusuna teğmen olarak tekrar dönüş yaptı. Büyük Savaş'ta Çanakkale cephesinde, 1915 Türklere karşı savaştı. Burada ağır yaralanan Montagu askerlik yapmaz raporu ile terhis edilip eve gönderilmiştir. Ancak bir süre sonra iyileşen Montagu, rütbeyi beklemeden, er olarak Fransa'da cepheye katılmış, burada çatışmalar sırasında öldürülmüştür (<https://oxfordshireandbuckinghamsh...> Erişim tarihi 01.02.2018).

Trablusgarp'ta İtalya Mezalimi ve Mezalime Karşı Montagu'nun Faaliyetleri

Trablusgarp Savaşı başladığında Osmanlı askeri gücü çok zayıf olduğu gibi askeri teçhizat konusunda da oldukça eksikleri vardı. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Bingazi'deki toplam asker sayısı 7.500 civarındaydı. Bunlar yetmez gibi Trablusgarp Savaşı'nın başladığı günlerde bir tümen komutanı da yoktu. Tümen komutanlığına vekaleten Albay Neşet Bey bakmaktaydı. Diğer taraftan İtalyan donanması ile mücadele edecek bir donanma gücü mevcut değildi. Dönemin siyasi anlayışı nedeniyle donanmalar çürümeye bırakılmıştı. Var olan donanmalar ise Çanakkale Boğazı'nı savunmaya bırakılmıştı (Ertuna, 1985: 25-28). İtalya'nın ise donanması güçlü, aktif filoları bulunmakta idi. Bu sayede Rabiğ Limanı'nda güç gösterilerine sahne olan nümayişlerde bulunuyorlardı (BEO.004030.302200). İtalya'nın Trablusgarp'ta askeri gücü ise ilk etapta 40.000 kişi iken bu sayı zamanla 100.000 kişiye ulaştı. (Ertuna, 1985: 29). İtalya'nın sayısal askeri ve teknik üstünlüğünün aksine Osmanlı Devleti'nin askeri noksanlığı ve teknik donanimsızlığı orantısız güçlerin karşı karşıya geldiğinin açık bir göstergesiydi. Bu orantısızlık ise İtalya'nın Trablusgarp ve çevresinde keyfi usullere dayanan katliam olaylarına sahne oluyordu. Zira kendileri ile Trablusgarp'ta vatan muhafazası için savaşa tutuşan asker ve sivilleri idam ettiği veyahut esir ettiği belgelerle sabitti (BEO. 003958.296781).

30 Eylül 1911'da saldırıya geçen İtalyan ordusu bir dizi esasa göre hareket ediyordu. İtalya, Trablusgarp'ta Türk kuvvetlerinin azlığı ve dağınlığını fırsat bilerek Mısır sınırından Tunus sınırına kadar uzanan kıyı boyunca yer alan Tobruk, Trablus, Derne, Bingazi ve Mısırata şehirlerinde İtalyan donamasıyla çıkartma yapılmasını düşündü. Böylece zayıf Türk kuvvetleri kolaylıkla dağıtılabilecek ve memleketin iç bölgelerine kolayca nüfuz etmeyi başaracaktı. Birkaç hafta içinde bahsi geçen şehirlere saldırılmış; ancak şehir içlerine girerek ilerlemeleri istenen hızda olmamıştı. Çünkü bölgeyi savunan Enver Bey ve Mustafa Kemal gibi subayların komuta ettiği Türk askerleri ve yerel milis kuvvetleri sayesinde İtalyanlar kıyı bölgelerde çakılı kalmıştı (Karal, 1999: 280-284). Ancak savaş gemilerinin stratejik noktalara isabetli atışları ve sayısal üstünlükleri İtalya'nın bölgede tutunmasını sağlıyordu (Bayur, 1991: 116).

İtalyanlar Trablusgarp'a savaş ultiimatınınun cevabını beklemeden bombardıman etmeye başlamıştı. İşgal tehlikesinde olan şehirlilerin önemli bir çoğunluğu kentlerini önceden terk etmişti. Şehirde, kendilerini müdafaa edemeyecek kimsesizler, yaşlılar ve hastalar kalmıştı. İtalyan saldırılarının Türk askeri mevzilerine yapıldığı bildirilmesine rağmen mermiler halkın bulunduğu ikametgâhlara düşmekteydi. Bombardımanlar neticesinde çoğunluğu kadınlar olmak üzere çocuk ve yaşlıların katledildiği görülmüştür (Kurtcephe, 1995: 150). Ünlü Fransız Piyer Loti Trablusgarp Savaşı için *"Arapların İtalyanların top atışına karşı gelecek ellerinde kendilerini müdafaa edecek tüfenkten başka bir şey yoktu. Top atışına karşılık tüfenk de yetersiz kalıyordu. İtalyanlar kendilerini savunan Arapları ise kurşuna diziyordu"* şeklindedir (Servet-i Fünun, 11 Ocak 1912).

Bingazi sahillerinden içerileri bombardıman yağmuruna tutan İtalya özellikle müstahkem olmayan bölgeleri bombalıyordu. Durumun protesto edilmesine ve büyük devletler nezdinde şikayet girişimde bulunulmasına rağmen İtalya bombardımana devam ediyordu. (BEO. 003977.298263). Trablusgarp polis müdürü Asım Bey ise İtalyanların Trablusgarp'taki mezalimlerinin artık son bulmasını ve hükümetten gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. Asım Bey, Trablusgarp için düzenlediği raporunda; İtalyanların yüzlerce çaresiz kadını, ihtiyar ve çocukları birer bahane uydurarak topladıklarını, birçoğunu sorgusuzca öldürdüğünü, bir kısmını ise işkencelere maruz bıraktığını bildiriyordu. İtalyanlar bu cani uygulamalarla kalmayıp yerli halkın evlerini yağmaladıklarını ve kıymetli eşyalarını gasp ettiklerini bildiriyordu (DH.EUM.EMN.00092.00093). Halbuki savaşa iştirak etmeyen halka hiçbir suretle ceza verilmemesi gerekirken İtalyanlar şehrin iç bölgelerinde yaşayan suçsuz masum insanları öldürmekten geri durmadı (Kurtcephe, 1995: 1519). İtalyanlar sayısız işlediği cinayetlerle kendilerini daha iyi savunduklarını zannındaydı. Çünkü ne kadar çok insan katledilirse iç bölgelere nüfuz edilmesinde mukavemet o denli azalacağını düşünüyorlardı (Servet-i Fünun, 11 Ocak 1912).

(Resim 2)

Yukarıdaki resim İtalyan askerleri tarafından savaş alanında öldürülen Türk ve Arapları göstermektedir. (Irace, 1912: 257).

İtalyanların bu denli insanlık dışı uygulamaları İngiliz subayı Herbert Gerald Montagu'yu rahatsız etmişti. Rahat hayatını ve İngiliz ordusundaki mevkiini bırakan Montagu, acının ve yoklukların olduğu Trablusgarp'a gitme kararı almış (The Times, 8 Haziran 1912: s.5) zor bir yolculuktan sonra bölgeye varabilmişti. Trablusgarp'a gitmeden önce de Türkler lehinde İngiltere'de miting düzenlediğini *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi 5 Ekim 1911 yayınında yazmıştır. Miting metinlerinde İtalya aleyhinde nutuklar atan Montagu, İngiltere'nin Türkiye ile birlikte hareket etmesini istemiştir (Tercüman-ı Hakikat, 5 Ekim 1911).

Trablusgarp'a giderken zor bir yolculuk serüveni yaşayan Montagu, vakit geçirmeksizin Türk harp alanlarında İtalya'ya karşı mücadele etmeye başlamıştır (The Times, 8 Haziran 1912: s.5). Trablusgarp'ta birçok muharebeye ve çarpışmaya katılan Montagu Osmanlı askerine moral olmuş, önemli taktikler göstermiştir. Montagu'nun Trablusgarp savaşına iştiraki Türk hukukunun İtalya tarafından çiğnenmesine bir tepki idi ve Türkiye yanlılığını sergileyen bir olaydı (HR.SFR. 00655. 00011).

Montagu İtalya'ya karşı Trablusgarp'ı savunmada yetenek ve cesaretiyle Türk askerine bir dinamiklik ve heyecan kazandırdı. Saldırı taktiklerindeki deneyimiyle İtalya karakollarını tahrir etti. Bir gezginin ağzından savaş alanlarında yer alan Montagu'nun Trablusgarp'taki kendini adanmışlığını görünce: *O'nu başka bir ülkenin vatandaşı olarak göremezdim* diyordu (Bennet, 1912: 130-134).

Montagu'nun savaş alanlarındaki desteğinin ötesinde, Trablusgarp'taki İtalyan mezalimini ve insanlık dışı davranışlarını İngiltere'ye ve oradan tüm Avrupa'ya ulaştırmasıydı. İdam edilen ve esir alınan suçsuz yerli Araplar, Montagu'nun fotoğraflamalarıyla tüm Avrupa'ya yayılıyordu. O, biliyordu ki silah vb. araç gereçlerden çok basın daha etkili bir yöntemdi. Bu amaçla yazdıkları ve fotoğrafladığı belgeleri İngiltere'nin merkez haber ajanslarına gönderiyordu. Ayrıca tüm Avrupa'yı bu katliamı durdurmak için Trablusgarp'a davet ediyordu (The Times, 5 Haziran 1912: s.5). Tevfik Paşa O'nun için rütbesini feda eden ve matbuat vasıtasıyla hem tüm dünyayı hem de İngiliz halkını Osmanlılık lehine dikkati çekmiş birisidir demiştir (HR.SFR. 00655.00011).

İtalya'nın Trablusgarp tecavüzü o kadar çirkinleşmişti ki hırsızlara, çetelere ve korsanlara rahmet okutacak nitelikteydi. Beşikteki masumları, zayıf kadınları, şifahanelerdeki hastaları, kızların ırzlarına göz koymak ve ibadethaneleri yok etmeye kadar ulaşmıştı. Ayrıca nerede sağlam bir yapı görseler orayı topa tutmaya koyuluyorlardı. İtalya bu eylemlerinden sonra Trablusgarp'a medeniyeti temin etme amacıyla olduklarını söyleyerek ne kadar samimiyetsiz olduklarını göstermekteydi (Sebilürreşad, 16 Mayıs 1912). İtalyanların Trablusgarp'taki kırımını sadece masum insanlara yönelik olmayıp sahil kesimlerindeki ve insanların tek geçim kaynağı olan bahçelerdeki ağaçlara kadar olmuştu. Sahil kesiminde yer alan portakal, limon ve zeytin bahçelerinde bulunan ağaçları köklerinden kesen İtalya insanların yiyeceklerine kadar el uzatmıştı (Kurtcephe, 1995: 154).

İtalyanlar her fırsatta Osmanlı vatandaşlarına gayri insani bir şekilde davranmaktan geri durmuyordu. İstanbul'dan Trablusgarp'a Mekteb-i Sultani'ye kayıt için giden 17 yaşındaki bir genç ifadesinde şu olayı anlatmaktaydı. "İtalyan vapuruyla Trablusgarp'a gitmek için yola çıktık. Vapurda 41 Osmanlı vatandaşı bulunuyordu. Vapur bizi Trablusgarp'a götüreceğine Napoli'ye götürdü. Karaya çıkacağımız zaman İtalyan polisler feslerimizi ve kadınlarımızın çarşaflarını çıkarttılar" demektedir (Barbaros, 12 Ekim 1911). Aşağıdaki fotoğraf *Şehbal* dergisinin 12 Ocak 1912 tarihli yayınından alınmış olup yukarıda bahsi geçen çocuğun anlattıklarına uyan bir fotoğrafı resmetmektedir.

(Resim 3)

İtalyanlar Trablusgarp'tan nakil ettikleri kadın ve erkek Müslümanlara neler yapıyorlar (Şehbal, 12 Ocak 1912).

Montagu İtalya'nın karşı konulmaz bir barbarlık içinde uygulamaları neticesinde merkezi haber ajanslarıyla irtibat kurarak Trablusgarp'taki mezalimi tüm Avrupa'ya duyurmaya çalıştı. 4 Kasım 1911'de haber ajanslarına yazdıkları mektup ile İngiltere'yi Trablusgarp'taki çileyi durdurmaya davet ediyordu. Montagu mektubunda; ajanslara gönderdiği telgrafları Hristiyanlık adına yayınlamalarını rica ediyordu. Türk ve Arapların İtalya'nın acımasız taarruzlarına karşı cesurca karşılık verdiğini anlatan Montagu, Avrupalılara düşen sorumluluklar olduğunu belirterek Avrupa'yı yardıma çağırıyordu. Montagu mektubunda, yüzlerce kadın ve çocuğun elleri ayakları bağlı bir şekilde zulüm gördüklerini, İtalya'nın esir ettiği yaklaşık 300-400 kişiyi bir cami içine doldurduklarını ve İtalyan askerlerinin işkencelerine maruz kaldığını aktarıyordu. Montagu mektubunda, Avrupa'nın duyarlılığına dem vurarak Avrupa'nın böyle suçlara nasıl izin verdiğini, İngiltere'nin böyle korkunç katliamlara sessiz mi kalacağını sorgulayarak başta İngiltere olmak üzere, Avrupa'nın dikkatini Trablusgarp'a çekilmesini sağladı (The Newyork Times, 4 Kasım 1911: s.2).

Montagu'nun mektubu bazı tedbirlerle karşılanmıştı. Çünkü o henüz 19-20 yaşında bir gençti ve kaleme aldığı mektubu Türk hayranlığı ile yazmış olabilirdi. Nitekim bu hayranlığı sebebiyle İngiliz ordusundaki görevini bırakıp gönüllü olarak Türk ordusuna katılmıştı. Bu nedenle O'nun öne

sürdüğü kanıtları kabul edilmekle beraber kanıtlarına şüphe ile yaklaşıldı. Ancak Montagu'nun kaleme aldığı mektubu savaş muhabirliği yapan tanıkların doğrulamasıyla Montagu'nun gerçekleri anlattığı anlaşıldı. Bunlardan biri olan McCullagh, dünyanın sayılı ve tarafsız savaş muhabirlerinden biri olarak kabul ediliyordu. Yaşamının son on yılını savaş alanlarında geçirmiş ve bir profesyonel askerden daha tecrübeliydi. McCullagh, Montagu'nun söylemlerinin doğru olduğunu, Trablusgarp'ta bir savaş suçu işlendiği, savaşla ilgisi olmayan kadın ve çocuklardan yaklaşık 400 kişinin ve 4000'den fazla erkeğin öldürüldüğünü ve sayısız kişilerin esir alınarak suçlu muamelesi gördüğünü belirtiyordu. McCullagh Trablusgarp Savaşı'na şahit birisi olarak burada İtalya'nın Trablusgarp'ta adaletin küçük bir kıvılcımını bile göstermiyordu diyerek mezalimin boyutunu gösteriyordu (Stead, 1911: 64).

Montagu, Trablusgarp'taki insanlık dışı uygulamalarını fırsat buldukça telgraflarla Avrupa'ya iletmeye devam ediyordu. The Newyork Times gazetesinin 14 Ocak 1912 tarihli nüshasında Montagu'nun telgrafı yer almaktaydı. Dizanteri hastalığından dolayı Aynzara'da bir hastanede yatmaktaydım. İki İtalyan uçağı görüldü ve Türk hastanesi olduğu belirgin olduğu halde kasıtlı olarak bomba yağdırıldı. İtalyan pilotlara binanın niteliğini göstermek için hastane doktorları geniş bir hilali hastanenin çatısına serdikleri bir çarşafın ortasına diktiler. Fakat hastane bayrağına saygı göstermek yerine, pilotlar bu belirgin işareti bombaları için hedef olarak kullandılar. Binada hasta yatan yaralılar ise korkunç bir şekilde öldüler (The Newyork Times, 14 Ocak 1912: 36).

İtalyan askerleri, kasıtlı olarak Arap kadınlarına bahanesiz bir şekilde ateş açıyorlardı. Arap kadınları erkeklerle karıştırmak imkansızdı; çünkü kıyafetleri oldukça farklı ve kendilerine has yürüyüşleri vardı. Arap kadınları çölün uzak tarafında battaniye gibi eşyalardan kulübe oluşturmaya çalıştılar. Zararsız hareket etmelerine rağmen kampları İtalyan topçuları tarafından Kasım ayında açılan ateş nedeniyle korkunç manzaralara sahne oldu. İtalyanlar on iki inç top mermisi ve şarapnel kullandılar. Bombalama sonucunda yirmi kadın ve dört çocuk öldürülmüş, kamp ise yerle bir olmuştu (The Newyork Times, 14 Ocak 1912: s.36).

Trablusgarp savaşı kış ayına denk gelmesi nedeniyle çarpışmalar soğuk havada gerçekleşiyordu. Muharebe alanlarında yer alan Montagu, savaştan yorgun düşerek hastalanmıştı. Hastalığı sebebiyle İngiltere'ye gönderilen Montagu, hastalığını göz önünde bulundurmayıp İngiltere'de de İtalya aleyhtarlığına devam etti. Kamuoyunu bilgilendirmek için bir dizi görüşmeler yapan Montagu, İtalya barbarlığının ulaştığı seviyeyi İngiliz kamuoyuyla paylaştı (Bennet, 1912: 134). Montagu, İtalya aleyhine gerçekleştirdiği kampanyayı İngiliz meydanlarında attığı nutuklarla duyurmaya çalıştı (The Times, 3 Ocak 1917: s.5).

Trablusgarp'ta Osmanlı askeriyle savaş sahnelerinde yer alan Montagu, matbuat vasıtasıyla Trablusgarp'ta olup biteni Avrupa'ya başarılı bir şekilde

ulaştırıyordu. Bunun yanında Trablusgarp'ta miting gösterileri tertip ederek İtalya'nın protesto edilmesini de sağlamıştı. Bu miting gösterilerine İngiltereli lordların da katılımını sağlayan Montagu, Trablusgarp'taki çılgınlıkları daha güçlü duyurma peşindeydi. Hatta düzenleyeceği mitingler için 150 İngiliz lirası toplayarak bir salon kiralamıştı. Mitinglerde, İtalya tecavüzünü lanetleyerek Trablusgarp halkına yönelik katliamların bir an evvel durdurulmasını haykırıyordu. Ayrıca mitingde İngiliz hükümetinin Osmanlı Devleti ile bir anlaşma içinde olmasını isteyerek İtalya'ya karşı birlik olunmasını talep ediyordu (BEO. 004190.314188). Nitekim ileriki zamanlarda görülecek ki Montagu'nun çağrısı ile İngiltere İtalya'nın Trablusgarp'taki katliamlarına inanarak İtalya'ya karşı tüm Avrupa'yı boykota davet edecekti.

Montagu miting ve nümayiş hareketleriyle Trablusgarp halkını örgütleyip İtalya mezalimini her fırsatta protestoya devam ediyordu. Mitinglerde Trablusgarp'taki acı ve hukuksuzluklara işaret eden Montagu, asker sayısında İtalya'ya oranla çok eksik olan Türk kuvvetlerine silah ve cephane konusunda da yardım etmekteydi. O'nun sayesinde Trablusgarp'a çok sayıda silah ve cephane taşındı. Ayrıca Kuzey Afrika bölgesi fosfat madeni bakımından zengindi. Bu amaçla Montagu burada fosfat madenlerini işletme imtiyazının verilmesi için mücadele etti (HR. SFR. 00655. 00011).

Montagu ve McCullagh gibi Trablusgarp'taki İtalya mezalimine karşı İngiliz matbualarını bilgilendiren duyarlı kişiler sayesinde, Avrupa Osmanlı'ya karşı sempati ile bakmaya başladı. Londra'da çıkan makalelerde İtalya aleyhine yayınlar yapılmaya başlanarak İtalya zulmü protesto ediliyordu (Şeber, 2011: 241).

Avrupa matbaalarına ulaşan Trablusgarp mezalimi kamuoylarında geniş bir yer tuttu. İtalya barbarlığına karşı Avrupa hükümetleri tavır alarak İtalya'yı gayet insani bir durum olan boykotla cezalandırmayı düşündüler. Bu konuda dört maddelik boykot planı hazırlayan başta İngiltere olmak üzere diğer devletler şu konularda karar aldılar.

- 1.) İtalya hükümetine ait hiçbir şey satın alınmayacak.
- 2.) İtalyan şarapları, yiyecekleri, ipekleri ve giysileri kısacası İtalya'ya ait hiçbir eşya satın alınmayacak.
- 3.) İtalya'ya seyahat edilmeyecek ya da İtalya vapurundan yolcu ya da eşya indirilmeyecek.
- 4.) Asla İtalyanca yazı yazılmayacak ve konuşulmayacak. Ta ki İtalya suçlu olduğunu kabul edene kadar.

Bahsi geçen maddelerin uygulanması konusunda her ülke vatandaşının ciddi bir şekilde sürdürdüğü takdirde İtalya hükümetinin terbiye edebileceği belirtildi (Stead, 1911: 57-58).

Sonuç ve Değerlendirme

Siyasi birliğini tamamlayarak büyük devlet olma yolunda ilerleyen İtalya, 1870'lerden itibaren yayılmacı bir politikaya yönelmiştir. Büyük devlet olma gereklerini diğer Avrupalı devletlerin yaptığı gibi sömürge elde etmede gören İtalya, sömürgecilik faaliyetlerine hız vermiştir. İtalya, eski Roma İmparatorluğunun ruhunu taşıdığını düşünerek, Akdeniz başta olmak üzere Dünya'da kendisine bir yer bulma arzusunu besliyordu. Zayıf Osmanlı toprakları bu amaca hizmet edebilirdi zira Fransa, Avusturya ve İngiltere gibi büyük devletler önemli Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdi. Kendisine coğrafi olarak yakın olan Kuzey Afrika'da sömürge edebileceği tek yer olan Trablusgarp'a gözünü dikti. Trablusgarp'ı işgal etmek üzere 1887'den itibaren bölge üzerinde hazırlıklara girişen İtalya, bir taraftan da ikili anlaşmalarla diğer Avrupa devletlerinden diplomatik destek aramıştır.

Eylül 1911'de savaş ultiyatınınun sonucunu beklemeden Osmanlı Devletine savaş açan ve Trablusgarp'a saldıran İtalya, Trablusgarp'ta savaş hukukunu çiğneyerek sayısız masum insanı katletmiştir. Yoğun bombalama ve toplarla sivil ve askeri hedefler ayırt edilmeksizin hedef alınmıştır. Bombaları ve silahları ile öldüremediklerini esir alıp çeşitli işkencelere maruz bıraktılar. Bu yönüyle bakıldığında İtalyanların bölgedeki zulmünden kurtulabilmek zordu.

İtalya'nın bu katliamları İngiliz Teğmen Herbert Gerald Montagu'nun hislerine dokunmuş ve bu acıyı bir nebze olsun azaltabilmek amacıyla Türk kuvvetlerinin yanında savaşa katılma kararını vermesine yol açmıştır.

Montagu bir İngiliz vatandaşı olarak rütbesinden ve rahat hayatından vazgeçmiş, tehlikeli ve yorucu bir seyahat sonrasında, Türkler tarafında savaşmak üzere Trablusgarp'taki savaş meydanına kendisini atmıştır. Bu yönüyle bakıldığında Montagu'nun Trablusgarp'a gelişi, Anadolu'dan Trablusgarp'a gelen bir Türk askeri kadar değerliydi. Nitekim Türk askeri kendi vatanını koruma içgüdüleriyle, Montagu ise kendisiyle hiçbir bağı olmayan Türklerin yanında, İtalya katliamlarını engellemek adına hareket etmişti.

Montagu, Trablusgarp'ta Türk askeriyle birlikte çarpıştı. Askeri desteğinin ötesinde bir savaş muhabiri gibi hareket ederek Trablusgarp'taki İtalyanların katliamlarını ve insanlık dışı hareketlerini İngiliz basınına taşıdı. Mesleği olan askerliğin gerekli gördüğü kuralları hiçe sayarak, askerlikten men edilmesi pahasına, İngiliz haber ajanslarına yazdıkları mektuplarla savaşın acı yüzünü gösteren Montagu, kamuoyunu bilgilendirme görevini üstlendi. O'nun sayesinde Avrupa kamuoyunda İtalya aleyhtarlığı güçlendi ve Avrupa'da yer yer İtalya'ya karşı genel boykotlar ilan edildi.

Kaynakça/References

BEO.: nr. 003958.296781,

BEO.: nr. 003977.298263,

BEO.: nr. 004030.302.200,

BEO.: nr. 004190.314188,

DH.EUM.EMN. 00092.00093,

HR.SFR. (3) 00655. 00011.

Hakkı Paşa'nın Fikri. (1911, 11 Ekim). [Barbaros Gazetesi]. Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Arşivi (HTU No: 0658), İstanbul.

Osmanlılar Te'bid Edilmiş. (1911, 12 Ekim). [Barbaros Gazetesi]. Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Arşivi (HTU No: 0658), İstanbul.

İhsan-ı Şahane. (1912, 14 Şubat). [Çığır Gazetesi]. Hakkı Tarık Us Kütüphanesi Arşivi (HTU No: 1410), İstanbul.

İtalyanlar Trablusgarp'tan Nakil Ettikleri Kadın ve Erkeklerle Neler Yapıyorlar. (1912, 12 Ocak). [Şehbal Dergisi]. İBB Atatürk Kitaplığı, İBB Kütüphaneleri, (Demirbaş No: 002085). İstanbul.

İttifak ve İtilaf Karşısında Türkiye. (1912, 28 Eylül). [Tanin Gazetesi]. Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı, doi.10.1501/taningzt_0000000710. Ankara.

İngiltere'de Miting. (1911, 5 Ekim 1911). [Tercüman-ı Hakikat Gazetesi]. Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri Tabanı, doi.10151/257thakikatgzt. Ankara.

Mosque Full of Dead. (1911, 4 Aralık). [The New York Times Gazetesi]. The New York Times Archive.

Says Italian Airmen Shelled a Hospital. (14 Ocak 1912). [The New York Times Gazetesi]. The New York Times Archive.

People and Army. (1912, 5 Haziran). [The Times Gazetesi]. The Times Archive.

Quiet at Tripoli. (1912, 8 Haziran). [The Times Gazetesi]. The Times Archive.

Former Lieutenant as Private. (Mr. H.G. Montagu Killed in Action). (1917, 3 Ocak). [The Times Gazetesi]. The Times Archive.

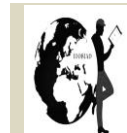
The Shooting Affair in Constantinople. (1912, 14 Ağustos). [The Times Gazetesi]. The Times Archive.

BAYUR, Y.H (1991). *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 1 Kısım 2, Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Ernest N. B., (1912). *With The Turks in Tripoli (Being Some Experience in The Turco Italian War of 1911-1912)*, London, Methuen LTD.

ERTUNA, H., (1985). *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları.

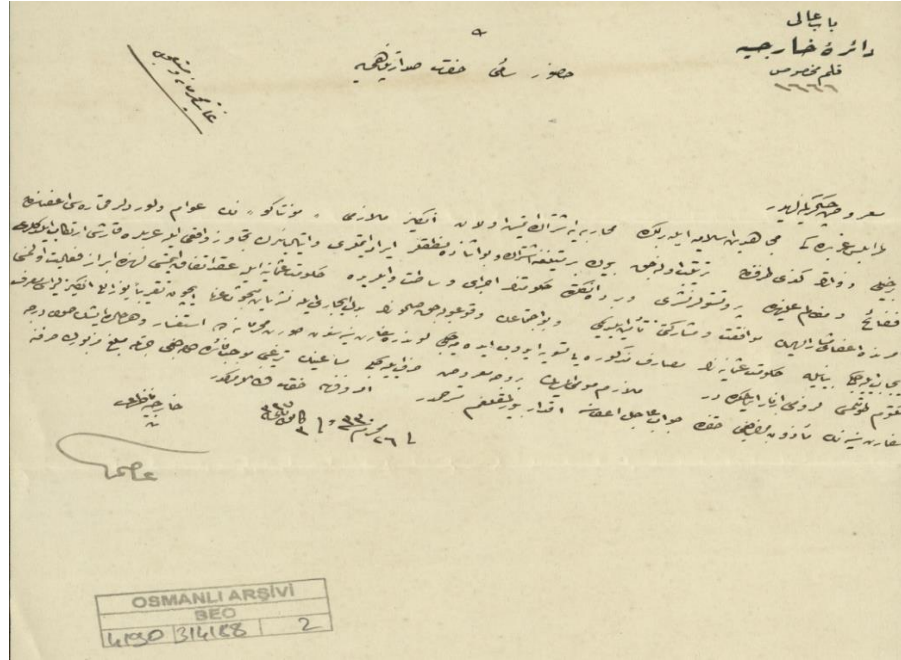
<https://oxfordshireandbuckinghamshirelightinfantry.wordpress.com/210/02/14/private-herbert-gerald-montagu> (erişim tarihi, 01.02.2018).

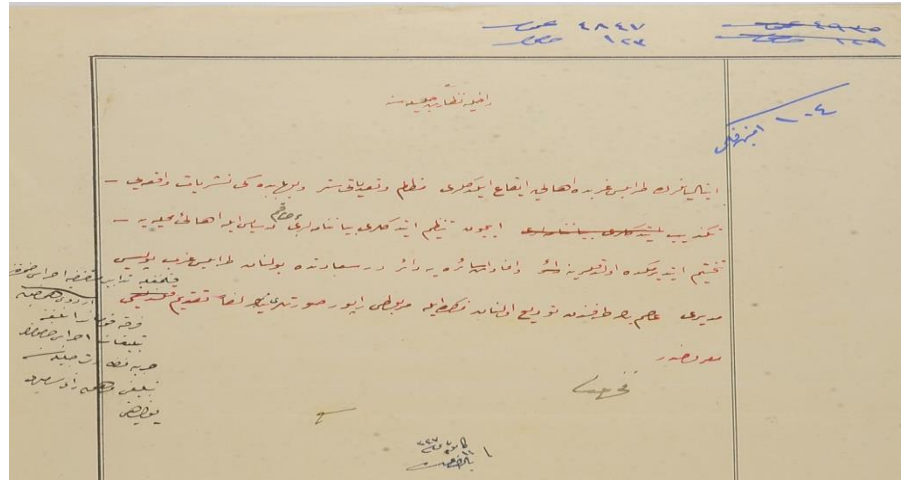
- IRACE, C.T., (1912). With The Italians in Tripoli, London, John Murray.
- KARAL, E. Z., (1999). Osmanlı Tarihi, Ankara, TTK Basımevi.
- Kolcalı Abdülaziz, (1912, 16 Mayıs). Trablusgarp Muharebesi, Avrupa ve İntibah-ı Alem-i İslam. Sebilürreşad Gazetesi, s.198-199.
- KURTCEPHE, İ., (1995). Türk İtalyan İlişkileri 1911-1912, Ankara, TTK Basımevi.
- ORAL, H., (2016, Şubat-Mart). Trablusgarp'taki İngiliz Teğmen, Atlas Tarih Dergisi, 39, 70-75.
- ORHAN, M., (2010). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Harbi, Yüksek Lisans Tezi, YÖK veri tabanından erişildi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Piyer Loti, (1912, 11 Ocak). Piyer Loti'nin Bir Makalesi. Servet-i Fünun Gazetesi, s.209-210.
- SAMIH, A., (1936). Şimali Afrika'da Türkler, Cilt 1-2, İstanbul, Vakıf Gazete-Matbaa.
- STEAD, W. T., (1911). Tripoli and The Treaties (Britain's Duty in This War), London, Bank Buildings.
- ŞEBER, N. İ., (2011). Arşiv Belgelerine Göre Trablusgarp Savaşı Osmanlı Topraklarındaki İtalyan Tebaya Yansımaları, İSAM (38), 237-262.
- ŞIVGIN, H., (1989). Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk İtalyan İlişkileri, Ankara, TTK Basımevi.
- UÇAROL, R., (2013). Siyasi Tarih, İstanbul, Der Yayınları.
- YETİŞGİN, M., (2015). Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşına Taşıyan Tarihi Gelişmelerde Emperyalist Baskının Etkileri, M. Daş ve diğerleri (Ed.), 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, (s.873-894). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- YETİŞGİN, M., (2016). Mustafa Kemal Atatürk, Kahramanmaraş Ansiklopedisi, Cilt 1, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.

EK: 1

EK 2

EK 3

(New York Times, 4 Aralık 1911).

EK 4

(New York Times, 14 Ocak 1912)

"İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi"
"Journal of the Human and Social Sciences Researches"
[itobiad / 2147-1185]

Cilt: 7, Sayı: 3
Volume: 7, Issue: 3
2018

[1552]

EK 5

Montagu Tripoli'de Türklerle birlikte. (Oral, 2016: 72).

